

Rask Thygesen, Trine; Hansen, Peter

Working Paper

Remitter finansiering af udvikling i Afrika?

DIIS Working Paper, No. 2007:6

Provided in Cooperation with:

Danish Institute for International Studies (DIIS), Copenhagen

Suggested Citation: Rask Thygesen, Trine; Hansen, Peter (2007) : Remitter finansiering af udvikling i Afrika?, DIIS Working Paper, No. 2007:6, ISBN 978-87-7605-195-2, Danish Institute for International Studies (DIIS), Copenhagen

This Version is available at:

<https://hdl.handle.net/10419/84529>

Standard-Nutzungsbedingungen:

Die Dokumente auf EconStor dürfen zu eigenen wissenschaftlichen Zwecken und zum Privatgebrauch gespeichert und kopiert werden.

Sie dürfen die Dokumente nicht für öffentliche oder kommerzielle Zwecke vervielfältigen, öffentlich ausstellen, öffentlich zugänglich machen, vertreiben oder anderweitig nutzen.

Sofern die Verfasser die Dokumente unter Open-Content-Lizenzen (insbesondere CC-Lizenzen) zur Verfügung gestellt haben sollten, gelten abweichend von diesen Nutzungsbedingungen die in der dort genannten Lizenz gewährten Nutzungsrechte.

Terms of use:

Documents in EconStor may be saved and copied for your personal and scholarly purposes.

You are not to copy documents for public or commercial purposes, to exhibit the documents publicly, to make them publicly available on the internet, or to distribute or otherwise use the documents in public.

If the documents have been made available under an Open Content Licence (especially Creative Commons Licences), you may exercise further usage rights as specified in the indicated licence.

DANSK INSTITUT FOR INTERNATIONALE STUDIER
STRANDGADE 56 • 1401 KØBENHAVN K • DANMARK
TLF: 32 69 87 87 • diis@diis.dk • www.diis.dk

REMITTER – FINANSIERING AF UDVIKLING I AFRIKA?

Trine Rask Thygesen og Peter Hansen

DIIS Working Paper nr 2007/6

© København 2007

Dansk Institut for Internationale Studier, DIIS

Strandgade 56, 1401 København, Danmark

Tlf: 32 69 87 87

Fax: 32 69 86 00

E-mail: diis@diis.dk

Web: www.diis.dk

Omslag: Carsten Schiøler

Print: Vesterkopi as

ISBN: 978-87-7605-195-2

Pris: DKK 25.00 (inkl. moms)

DIIS's publikationer kan downloades
gratis fra www.diis.dk

DIIS Working Paper-serie om Finansiering af udvikling i Afrika

Denne serie af DIIS Working Papers er udarbejdet i forbindelse med en udredning om finansiering af udvikling i Afrika. Formålet med serien er at etablere et overblik over de internationale analyser af forskellige finansieringskilder, for herigennem at bidrage til grundlaget for de politiske og administrative beslutninger, der træffes i forbindelse med udviklingspolitikken og stimulere den danske debat om finansieringen af Afrikas udvikling.

De øvrige Working Papers i serien er:

Kragelund, Peter. (2007) *Udenlandske investeringer og udvikling i Afrika*, DIIS Working Paper 2007/5.
Jensen, Michael Friis og Trine Rask Thygesen (2007) *Handel som kilde til udviklingsfinansiering – holder antagelserne om handelspolitisk "quick win" for Afrika?*, DIIS Working Paper 2007/7

Trine Rask Thygesen, seniorrådgiver, DIIS, indtil 1. marts 2007

Peter Hansen, Ph.d. i antropologi, projektforsker ved DIIS

Indhold

Resumé	ii
Indledning	1
2. Hvad er remitter og hvordan sendes de?	2
Både sociale og finansielle remitter	3
Migration og remitter som del af en livsstrategi	4
Remitkanaler	5
3. Data og trends – størrelsen af remitter	6
Formelle remitter til Afrika – i globalt perspektiv et mindre beløb.....	6
Hovedmodtagere af formelle og uformelle remitter.....	7
Intra-afrikansk migration er størst – men mange remitter kommer fra Europa og Asien.....	9
Netto-pengestrøm til Afrika	10
4. Makroøkonomiske effekter	11
En stabil pengestrøm.....	12
Betalingsbalance og kreditværdighed	12
Dutch Disease	13
5. Remitter, vækst, udvikling og fattigdomsbekæmpelse	14
Remitter, forbrug og vækst.....	15
Afhængighedsøkonomi og Moral Hazard	16
Brain drain, gain, circulation or strain?	17
Remitter, fattigdom og ulighed	19
Svage stater og postkonfliktsituationer	20
6. Politikker for styrket udviklingseffekt	20
Kollektive og sociale remitter.....	22
Litteraturliste	25

Resumé

Migranternes og flygtninges pengeoverførelser til deres hjemlande, også kaldet remitter, er en vigtig pengemæssig indsprøjtning til trængte afrikanske økonomier og får derfor stigende opmærksomhed i disse år. Hovedparten af remitter går til forbrug og ikke til direkte produktive investeringer. Makroøkonomiske analyser af remitters betydning for vækst og fattigdomsbekæmpelse er mangelfulde, hvilket ikke mindst skyldes dårligt datamateriale. Alligevel er der klare tendenser, der peger mod remitters positive udviklingseffekter, og at disse bidrager til opfyldelse af 2015-målene. Der er imidlertid tale om private midler, der kan betragtes som komplementære til, og ikke som en substitut for, udviklingsbistand. I en afrikansk kontekst er der tale om store beløb. Officielle opgørelser over remitter anslår, at bistand og udenlandske investeringer er af relativt større betydning i Afrika. Medregnes uformelle remitter kan der dog måske lægges helt op til 70% til de officielle opgørelser, hvilket i givet fald betyder, at omfanget af remitter overstiger udenlandske investeringer i Afrika syd for Sahara.¹ Remitter har nogle helt særlige karakteristika: De er baseret på personlige relationer og afsendt ud fra forskellige motiver, og de er meget stabile og ikke afhængige af den øvrige økonomiske eller politiske udvikling i udviklingslandet – erfaringer fra konflikt- og postkonfliktlande indikerer tværtimod, at de er modcykliske. Udviklingsbistand vil, med fokus på at forbedre rammebetingelser, kunne bidrage til at øge udviklingseffekten af remitter – gøre dem mere tilgængelige, billigere at overføre og give incitament til at øge andelen af remitter, der går til produktive investeringer.

¹ I dette papir vil Afrika dække over Afrika syd for Sahara, hvor intet andet er nævnt.

Indledning

Migranternes og flygtninges overførsel af penge til deres oprindelseslande er en af de mest synlige effekter af international migration. Disse overførsler, der i det efterfølgende vil blive omtalt som remitter, er globalt set steget betragteligt gennem de seneste år, og de udgør i dag en vigtig pengestrøm til mange udviklingslande. Latinamerikanske og enkelte afrikanske lande har gennem flere år set migration som en decideret udviklingsstrategi og forsøgt at inkludere deres diasporasamfund gennem særlove, fonde og etablering af specifikke diaspora-ministerier.

Tidligere har det været den gængse opfattelse, at remitter havde negative konsekvenser for fattige modtagerlande, eftersom de forvrængede de lokale økonomier og skabte sociale spændinger og konflikter (Stark et al., 1988). Der blev også argumenteret for, at remitter øgede migrationen fra fattige og ressourcensvage udviklingslande, ledte til øget forbrug og til større afhængighed blandt modtagerne af remitter (Binford, 2003; Tanner, 2005). Den overordnet negative opfattelse af remitter har ændret sig det seneste årti, hvor det særligt på baggrund af analyser fra Latinamerika er blevet dokumenteret, at remitter og migration mere generelt har mange positive udviklingseffekter. Den dokumenterede betydning af remitter i en afrikansk kontekst er mere begrænset. I en global sammenligning modtager Afrika kun en meget begrænset del af Verdens samlede remitter, og data vedrørende remitter og migration er ofte mangelfulde og misvisende (Nyberg Sørensen, 2004). Migration og remitter er dog ikke noget nyt fænomen i Afrika, hvor migration mellem land og by og mellem regioner traditionelt har været et vigtigt element i mange afrikaneres livsstrategier (Cliggett, 2003, 2005; Gugler, 2002). Disse intra-nationale remitter analyseres ikke i dette arbejdspapir, hvor vi udelukkende kigger på internationale remitter.

Historisk set har migration i Afrika været formet af kolonialisme, hvor miner i Sydafrika og Zambia og plantager i Vest- og Østafrika har tiltrukket mange migranter (Adepoju, 1995), og det er et kendetegn ved migration i Afrika, at langt størstedelen er indenlandsk og inden for det afrikanske kontinent. Andelen af afrikanske migranter i OECD-lande var eksempelvis i 2002 under 5% (Sander & Maimbo, 2005). Der er imidlertid ved at tegne sig nye migrationsmønstre i Afrika, som retfærdiggør en mere grundig analyse af remitters rolle i en afrikansk sammenhæng. For det første bliver afrikansk migration i stigende omfang transnational, hvor

flere og flere afrikanere migrerer eller flygter til Europa, Nordamerika og andre vestlige lande.² For det andet er en stadig større andel af disse migranter lavtuddannede til forskel fra tidligere, hvor langt størstedelen var højtuddannede. For det tredje ses der en vækst i antallet af højtuddannede, som migrerer fra lande i det sydlige Afrika til Sydafrika. For det fjerde ses der en stigning af flygtningestrømme fra Afrika, og for det femte er en stadig større andel af migranterne kvinder (Sander & Maimbo, 2005).

I dette arbejdsrapport analyserer vi finansielle remitter til Afrika. Vi definerer, hvad remitter er, og præsenterer de mest gængse forklaringer på motivet bag afsendelsen af remitter. Baseret på officielle statistikker og egne estimater angives størrelsen af remitter til Afrika, og der gives på baggrund af den eksisterende litteratur et bud på deres overordnede makroøkonomiske indvirkninger på de afrikanske økonomier. Herudover diskuteres de positive og negative effekter af remitter. Til slut i arbejdsrapporten opstilles mulige udviklings- og bistandsmæssige interventioner.

2. Hvad er remitter og hvordan sendes de?

Remitter kan inddeles i to overordnede kategorier. For det første er der *individuelle* remitter, som migranter sender til medlemmer af husstanden i hjemlandet. Disse individuelle remitter er typisk relativt små beløb, der bliver sendt med en vis regularitet, og hvor langt hovedparten går til forbrug - mad, tøj, husleje, medicin, etc. Herudover sendes remitter også som følge af økonomiske kriser, naturkatastrofer, sygdom eller andre kritiske situationer, hvor familien i hjemlandet kan have brug for ekstra penge. Individuelle remitter findes også i form af gaver og varer, som ofte bliver overbragt af den enkelte migrant ved besøg i hjemlandet. En mindre del af remitterne går til private investeringer. Mange migranter investerer deres penge i huse og jord i hjemlandet (Gmelch, 1980), men remitter er også nogle steder en drivende kraft i den private sektor (Hansen, 2004, 2007).

Desuden er der *kollektive* remitter, som typisk er migrantorganisationer, der støtter lokale udviklingsprojekter og filantropiske foretagender i deres hjemlande (Orozco, 2003, 2005; Orozco & Lapointe, 2004). De positive erfaringer med migrantorganisationers involvering i

² Tal fra Danmarks Statistiks statistikbank viser, at denne globale tendens ikke er afspejlet i migrationen til Danmark, der modsat er aftagende.

udviklingsprojekter stammer først og fremmest fra Latinamerika, og der findes megen lidt viden om deres rolle i en afrikansk sammenhæng. Endelig sendes remitter i sjældne tilfælde som obligatoriske skatter til hjemlandet. Eksempelvis har den eritreanske regering gennem flere år opkrævet faste skatter og engangsbeløb blandt eritreanere bosat i den vestlige diaspora (Bernal, 2006; Koser, 2003).

BÅDE SOCIALE OG FINANSIELLE REMITTER

Dette papir koncentrerer sig om remitter i form af pengeoverførsler, men inden for de seneste år er der blandt migrationsforskere i stigende omfang blevet kastet lys på eksistensen og vigtigheden af sociale remitter i sociokulturelle, politiske og økonomiske forandringsprocesser i hjemlandet. Sociale remitter beskriver overførslen af viden, teknologi og menneskelige ressourcer, som også karakteriserer igangværende migrationspraksisser, og som eksempelvis finder sted, når migranter besøger eller vender tilbage til deres hjemland (Hansen, 2007; Levitt, 1996, 1998, 2001; Nyberg Sørensen, 2004). Sociale remitter kan være endog meget vigtige i genopbygnings- og demokratiseringsprocesser i postkonfliktområder. I en afrikansk sammenhæng har eksempelvis den somalilandske diaspora spillet en afgørende rolle i genopbygningen og demokratiseringen af Somaliland (Hansen, 2004, 2007). Den store interesse i sociale remitter afspejler en tendens, hvor remitter generelt ses som et led i en større vifte af kulturelle, økonomiske og sociale forhold og relationer, som former både migranter og tilbageblevne og både afsender- og modtagerlande (Guarnizo, 2003; Orozco, 2005).

Det er vigtigt at understrege, at finansielle remitter ikke alene har en direkte økonomisk og materiel betydning, men også beskriver sociale relationer, hvorigennem migranter udtrykker kulturelle værdier såsom solidaritet, gensidighed og sammenhold. Remitter er derfor ofte på en og samme tid et udtryk for velgørenhed og egeninteresse (Lucas & Stark, 1985). De fleste migranter og flygtninge sender remitter, fordi de har en moralsk forpligtelse til at hjælpe fattige familiemedlemmer i hjemlandet.

Remitter kan derfor ses som et udtryk for altruisme, hvor migranter sender penge, fordi de er bekymrede for deres families velbefindende. Remitter udtrykker en bestemt moralitet, som baserer sig på de radikalt forskellige livsbetingelser, som findes i fattige afsenderlande og i rige vestlige modtagerlande. Mange migranter indfrier dog ikke automatisk deres forpligtelser over for tilbageblevne familiemedlemmer i hjemlandet, og nogle undlader helt at sende dem penge eller gaver (Cliggett, 2003, 2005). Familiemedlemmer i hjemlandet bruger derfor ofte betragtelige ressourcer på telefonopkald til familiemedlemmer i udlandet for at sikre sig, at disse lever op til deres ansvar og sender penge tilbage til hjemlandet. Familier i fattige hjemlande har

sjældent forståelse for, at det kan være svært for migranter at finde arbejde og dermed sende penge tilbage. Mange migranter og flygtninge befinder sig derfor i en situation, hvor de føler sig tvunget til at leve op til familiens forventninger, men samtidig ude af stand til faktisk at indfri dem (Al-Ali, 2002).

MIGRATION OG REMITTER SOM DEL AF EN LIVSSTRATEGI

Ofte er migration en livsstrategi, som er aftalt og finansieret af den samlede husstand. Remitter er i denne sammenhæng opfyldelsen af en kollektiv livsstrategi og kan ses som en måde, hvorpå migranter betaler tilbage til familien i hjemlandet, som dels er fattigere og uden adgang til de samme muligheder for arbejde og uddannelse, og som dels har betalt for rejsen til et vestligt land. Ud fra en socioøkonomisk betragtning er remitter afkastet fra en investering, som familien har foretaget i et enkelt migrerende familiemedlem (Lucas & Stark, 1985; Poirine, 1997). Ud fra samme perspektiv kan remitter også ses som en måde, hvorpå den enkelte migrant investerer i sociale netværker, som kan være vigtige i en langsigtet livsstrategi (Cliggett, 2003, 2005; OECD, 2006). Empirisk forankrede analyser viser dog, at man skal være varsom med at forklare al migration og afsendelsen af remitter ud fra et økonomisk og rationelt perspektiv. Megen migration viser sig eksempelvis ofte at være drevet af håbet om at forandre egne livsbetingelser og af tilfældigheder (Hage, 2005; Hansen, 2007; Horst, 2006).

Analytisk udtrykker remitter altså to sameksisterende og modstridende forhold. På den ene side er remitter et udtryk for generøsitet og solidaritet med tilbageblevne familiemedlemmer. På den anden side er remitter udtryk for en stor økonomisk ulighed mellem afsender og modtager, og kan være motiveret af klare egeninteresser. Mange migranter bruger eksempelvis afsendelsen af individuelle og kollektive remitter for at opnå status og anerkendelse i hjemlandet eller inden for det pågældende migrantsamfund (Goldring, 1998; Kleist, 2006). Migranter sender også remitter for at sikre en fremtidig del af familiearven, for at sikre familiemedlemmers deltagelse i og administration af private investeringer, og for at muliggøre fremtidige besøg og tilbagevenden (Hansen, 2007; Schrieder & Knerr, 2000). Når remitter investeres i den private sektor skyldes det først og fremmest muligheden for at generere et økonomisk overskud, som ikke alene kommer den enkelte migrant til gode, men som også kan løse ham eller hende fra pligten til at sende remitter. Endelig kan finansielle remitter, eksempelvis når de investeres i huse og jord, være en måde hvorpå migranter definerer et entydigt tilhørsforhold i en omskiftelig verden, hvor livet som migrant og flygtning i Vesten bliver sværere og sværere (Thomas, 1998).

REMITKANALER

Remitter overføres på flere forskellige måder: dels gennem officielle kanaler som banker, posthuse og registrerede pengeoverførselsfirmaer, eksempelvis Western Union og MoneyGram, dels gennem mere uformelle kanaler, hvilket er det mest udbredte i Afrika. De uformelle måder er typisk gennem forretninger eller firmaer fra hjemlandet, etnisk og familiebaserede pengeoverførselsfirmaer som eksempelvis det somaliske *hawala*-system, eller af migranter eller deres slægtninge eller venner, som bringer remitter med ved besøg i hjemlandet (Sander & Maimbo, 2005). De uformelle kanaler og netværker baserer sig på gensidig tillid, der ofte er bygget op omkring fælles etnicitet og familiemæssige tilhørsforhold (jf. Cohen, 1969). Tillid og sikkerhed for, at pengene når frem til de rigtige modtagere, er da også ofte det mest afgørende for migranter i valget af overførselsmåde.

Skellet mellem uformelle og formelle remitter er ikke entydigt. Mange såkaldte uformelle pengeoverførselsfirmaer og forretningsnetværk benytter sig i stort omfang af formelle og helt lovlige banker. Afrika lider i udpræget grad af mangel på finansielle institutioner, og mange migranter er derfor nødsaget til at benytte sig af relativt dyre pengeoverførselsfirmaer, som tilbyder hurtige og sikre overførsler. Posthuse kan også benyttes til at sende og modtage penge i Afrika, men de mangler ofte kontanter, er relativt ineffektive, og har generelt ikke folks tillid.

Overordnet set er pengeoverførselsmarkedet i Afrika meget reguleret og konservativt i forhold til Latinamerika, hvor det er muligt at sende og modtage remitter fra apoteker og supermarkeder, der har et nært samarbejde med nationale og internationale banker (Sander & Maimbo, 2005). Disse muligheder findes endnu ikke i Afrika, og derfor sendes langt størstedelen af remitter til Afrika gennem uformelle kanaler.

De senere år er der opstået nye reмитkanaler og pengeoverførselsservices uden for den formelle finansielle sektor. Eksempelvis kan det nævnes, at transportfirmaer og telefonselskaber tilbyder at overføre penge i visse afrikanske lande (Sander et al., 2001). Overførsler baseret på et samarbejde mellem mobiltelefoniselskaber og banker tegner sig i øjeblikket til at være fremtidens måde at sende og modtage penge på. I forhold til at bruge moderne teknologi og internettet til at modtage og sende penge, halter Afrika dog generelt efter resten af Verden (Sander & Maimbo, 2005).

3. Data og trends – størrelsen af remitter

Data for remitter baserer sig enten på betalingsbalancetal opgivet af de enkelte landes nationalbanker, eller på empiriske undersøgelser blandt migranter og flygtninge.³ Eftersom de fleste betalingsbalancetal vedrørende remitter til Afrika er meget usikre, giver empiriske undersøgelser blandt afsendere og modtagere et væsentligt bidrag til at estimere den samlede pengestrøm fra og til specifikke lande. Et problem i forhold til data om remitter er, at der i øjeblikket ikke er konsensus om, hvordan man skal måle og indberette relevante data. Eksempelvis registrerer nogle lande remitter som eksportindtægter eller som udenlandske investeringer (Verdensbanken, 2006c: 86). Den uklare definition og mangel på fælles internationale standarder for, hvordan man måler remitter, vanskeliggør sammenligninger af data på tværs af lande og perioder.

Den ringe datakvalitet betyder, at konklusioner skal tages med forbehold - dette gør sig i ekstrem grad gældende i forhold til Afrika, hvor mange lande ikke rapporterer eller registrerer remitter. Paradoksalt, men også naturligt nok, er dataproblemerne særligt store i lande, hvor befolkningen er mest afhængig af remitter for at overleve – eksempelvis i Afghanistan, Liberia, Sudan og Somalia. Data for remitter i Afrika er specielt usikre pga. den svagt udviklede finansielle sektor og den store intra-regionale migration og medfølgende uformelle pengestrøm.⁴

FORMELLE REMITTER TIL AFRIKA – I GLOBALT PERSPEKTIV ET MINDRE BELØB

Globalt set er det kun udenlandske investeringer (FDI), som overstiger remitter i finansielle pengestrømme til udviklingslandene. I 2005 udgjorde remitter til udviklingslandene således omkring 170 mia. USD – en fordobling siden 2000. Den drastiske stigning i remitter kan tilskrives flere forhold: en reel stigning i international migration; fald i omkostninger ved at overføre penge via officielle kanaler; kursudvikling; mere fokus på dataindsamling; og tættere kontrol af pengestrømme siden terrorangrebet 11. september 2001. En konservativ vurdering af

³ Betalingsbalancetal vedrørende remitter udgøres sædvanligvis af tre poster: 1) *kompensering af ansatte* (dvs. løn ud-betalt til arbejdere, som ikke opholder sig i landet); 2) *arbejders remitter* (dvs. transaktioner foretaget af migranter og flygtninge); og 3) *migrant overførsler* (dvs. de aktiver som migranter bringer med sig, når de flytter fra et land til et andet) (Carling 2005:6). Danmark og Canada har som de eneste vestlige lande ingen registrering af remitter, og enhver angivelse af størrelsen på remitter, der flyder fra Danmark, er derfor baseret på et estimat, og behæftet med stor usikkerhed.

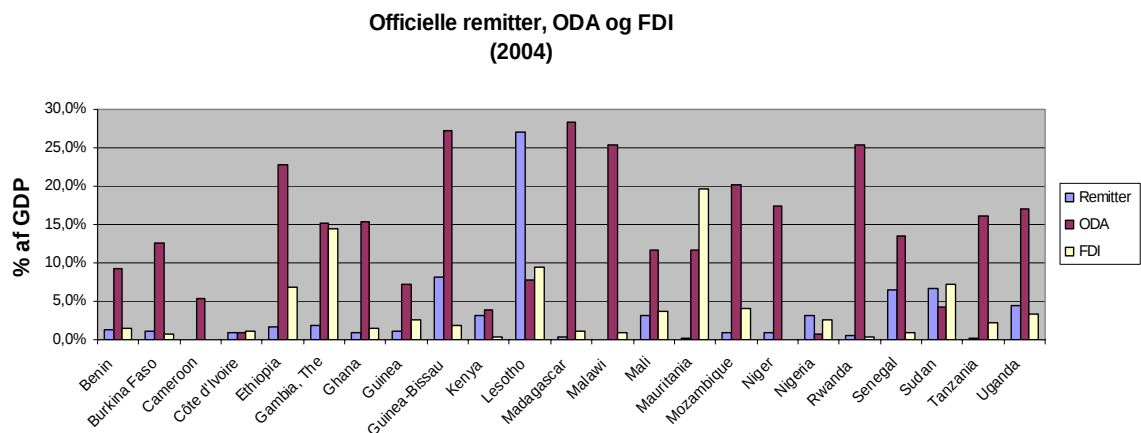
⁴ Ideelt set burde remitdata også inkludere remitter *in kind* (dvs. gaver, varer, etc.), men det er meget sjældent tilfældet.

de uformelle pengestrømme er dog, at der kan lægges omkring 50% til de officielle remitter, så den globale strøm af remitter reelt set nærmer sig 250 mia. USD (Verdensbanken, 2006c). Afrika modtager kun ca. 5% af de samlede remitter til udviklingslandene. Selv om procentdelen af de samlede remitter til Afrika relativt set er meget lille, har de stor betydning for mange afrikanske lande.

HOVEDMODTAGERE AF FORMELLE OG UFORMELLE REMITTER

De største modtagerlande af remitter er typisk lavere mellemindkomstlande, som har et stort antal migranter i udlandet, og som ligger umiddelbart tæt på rige lande, hvor der findes gode arbejds- og indtjeningsmuligheder (Adams, 2006a). Latinamerika, Mellemamerika og Caribien har et stort antal migranter og ligger tæt på USA, og er derfor blandt Verdens største modtagere af remitter. Mellemøsten og Nordafrika ligger tæt på Europa og modtager også betydelige remitter. Det seneste årtis stigning i remitter har imidlertid i stor udstrækning tilgodeset lavindkomstlandene. Mellemøsten med 54 USD pr. indbygger og Latinamerika med 65 USD pr. indbygger i 2003 er relativt set remit-topscore. Afrika modtog til sammenligning beskedne 9 USD pr. indbygger, og det er ikke de absolut fattigste lande, som modtager flest remitter. Her er det i absolutte tal Nigeria efterfulgt af Sudan, Sydafrika, Senegal, Kenya og Lesotho, som topper listen (Page & Plaza, 2005).

Figur 1.

Kilde: Verdensbanken (2006a & 2006b).

Der er meget stor variation i, hvor meget de afrikanske lande modtager i remitter. Figur 1 viser den relative betydning af remitter, bistand og udenlandske investeringer i forhold til BNP. En sammenligning i forhold til BNP giver mulighed for at vurdere ikke kun de absolutte penge-

strømme i forhold til hinanden, men også hvad de betyder i forhold til landets økonomiske størrelse. Det fremgår her, at remitter er særligt store i Lesotho, Senegal, Sudan, Uganda, Nigeria, Mali, Kenya og Guinea-Bissau. Det bemærkes, at der ikke er data for eksempelvis Somalia, Congo, Eritrea, Zimbabwe og Sierra Leone. I alt mangler der data for to tredjedele af alle lande i Afrika (de Bruyn & Wets, 2006). Lesotho fremstår som et ekstremt tilfælde, hvilket ikke mindst skyldes det store antal migranter til Sydafrika – 25% af Lesothos befolkning anslås at være emigreret til Sydafrika (CGAP, 2006).

Men hvordan ser billedet ud, hvis man ser på de formelle plus de uformelle remitter – modtager de afrikanske lande så stadig mere udviklingsbistand end remitter? Der er ikke lavet generelle analyser af omfanget af formelle plus uformelle pengestrømme til Afrika, og kun få landebaserede analyser kommer med et kvalificeret estimat på, hvor stor den samlede strøm af remitter er. Der er her typisk tale om en kombination af data ekstrapoleret på baggrund af husstandsundersøgelser og det samlede antal migranter fra landet. Verdensbanken estimerer, at de formelle pengestrømme bør tillægges mellem 40% og 60% for at give et retvisende billede af den samlede pengestrøm af remitter til Afrika, men der er ikke enighed om estimatet, og andre skønner, at de uformelle remitter i Afrika udgør mere end 70% af de samlede remitter (Page & Plaza, 2005).⁵

Box 1. Estimerer på betydningen af officielle og uofficielle remitter

I *Uganda* vurderes 80% af alle remitter at være uformelle og dermed ikke med i statistikkerne. I så tilfælde udgør remitter til Uganda helt op til 20% af BNP.

For *Ghana* estimerer Verdensbanken på baggrund af data fra IMF, at remitterne er på 82 mio. USD, dvs. knap 1% af BNP – Ghanas nationalbank anslår i alt 1,4 mia., dvs. ca. 13% af BNP.

I *Somalia* udgør remitter omkring 40% af BNP – i de officielle IMF-statistikker er tallet af gode grunde nul.

I *Sudan* estimeres, at 85% af alle remitter er uformelle. I så tilfælde udgør remitter til Sudan op mod 20% af BNP

Med forbehold for datausikkerhed indikerer tilgængelige analyser, at den samlede strøm af formelle og uformelle remitter er på størrelse med udviklingsbistand og udenlandske investeringer og derfor har stor økonomisk betydning for mange afrikanske lande. En komparativ ana-

⁵ Remitter *in kind* er ofte store i Afrika. I Ghana f.eks. estimeres det, at 95% af alle overførelse er *in kind* og dermed ikke en del af de officielle statistikker.

lyse af eksterne finansielle pengestrømme til Afrika viser, at i henhold til officielle data har remitter en relativt mindre betydning i Afrika (11%) end i Latinamerika (26%) og Sydasiens (48%). Laves der i stil med ovenstående analyse et skøn over de samlede formelle og uformelle remitter, ser det imidlertid ud til, at remitter til Afrika overstiger udenlandske investeringer.

Tabel 1. Eksterne pengestrømme 2004 (mia. USD)

	Remitter	Private ^a midler	Offentlige midler	Udenlandske investeringer	Total	Remitter som procent af total
Afrika syd for Sahara	7,3	20,7	25,1	11,3	64,4	11%
Mellemøsten & Nordafrika	19,7	8,3	0,4	5,3	33,7	58%
Sydasiens	31,7	22,7	4,5	7,2	66,1	48%
Østasiens & Stillehavet	41,2	125,4	-2,7	64,6	228,5	18%
Europa & Centralasiens	19,4	160,2	-0,2	62,4	241,8	8%
Latinamerika & Caribien	41	59,3	-5,5	60,8	155,6	26%
Alle udviklingslande	160,3	396,6	21,6	211,6	790,1	20%

Kilde: *Global Development Finance* (Verdensbanken, 2006b)

^a Private og officielle nettooverførsler (gæld+bistand). Det lave niveau i offentlige pengestrømme skyldes primært tilbagebetaling af gæld til IMF fra Indonesien, Rusland, Argentina, Brasilien og Tyrkiet.

INTRA-AFRIKANSK MIGRATION ER STØRST – MEN MANGE REMITTER KOMMER FRA EUROPA OG ASIEN

Tabel 2 giver et overblik over forskelligheder mellem regionerne i forhold til afsender og modtager opdelt på regioner. Det bemærkes her, at Afrika dækker over både Nordafrika og Afrika syd for Sahara, og at der, hvis man kigger på Afrika som et samlet hele, er meget større remitstrømme til Afrika fra andre regioner, end der f.eks. er i Asien, hvor over 70% af alle remitter er intra-regionale. Hovedparten af de intra-afrikanske remitter er mellem landene i Afrika syd for Sahara (Carling, 2005), hvorimod eksempelvis remitter til Nordafrika kommer fra Europa og Asien. Det bemærkes, at der kommer flere penge fra Asien til Afrika, end der gør fra Europa til Afrika.

Tabel 2: Oprindelsen af remitter

Afsendende region	Modtagende region (i mia. USD)		
	<i>Afrika</i>	Asien	Latinamerika
Afrika	3,7	0,5	0,0
Asien	3,4	31,5	0,5
Europa	2,6	3,2	0,4
Latinamerika	0,0	0,1	1,1
Nordamerika	0,7	7,9	14,2
Total modtagne remitter	10,4	43,4	16,2

Kilde: Carling 2005

De væsentligste remit-korridorer er dem, som forbinder Canada og USA med Latinamerika og Asien; EU med Østeuropa, Tyrkiet og Nordafrika; og den Persiske Golf med Syd- og Østasien. De største afsenderlande af remitter er USA, Saudi Arabien, Schweiz og Tyskland (Ratha, 2005). Remitterne følger typisk migrationsmønstrene, hvilket vil sige, at de lande, som sender flest migranter uden for Afrika, også er de lande, der modtager flest remitter fra andre kontinenter. Af eksempler kan nævnes Ghana og Nigeria med mange migranter i USA og England, Somalia med mange flygtninge i Europa og Nordamerika, og de frankofone lande i Afrika med mange migranter i Frankrig.

Der bor godt 43.000 afrikanske indvandrere og efterkommere i Danmark, hvilket er ca. 10% af det samlede antal indvandrere og efterkommere i Danmark.⁶ Der er ikke lavet nogen statistik over hvilke lande eller regioner, der er hovedmodtagere af remitter fra Danmark, men der kan laves et forsigtigt skøn over beløbet til Afrika baseret på en vurdering af det beløb, som sendes til somaliere på Afrikas Horn⁷. Det er naturligvis forskelligt fra befolkningsgruppe til befolkningsgruppe, hvor meget der sendes, men en ekstrapolering fra det somaliske tilfælde vil betyde, at remitter fra Danmark til Afrika årligt kan beløbe sig til omkring 16 mio. USD eller ca. 100 mio. kr..

NETTO-PENGESTRØM TIL AFRIKA

Stort set alle analyser af remitter, vækst og udvikling fokuserer på brutto-pengetilstrømning af remitter, ikke netto (dvs. samlet pengestrøm ind minus pengestrøm ud). Ikke mindst i Afrika vil der være stor forskel på netto- og brutto-tilstrømning, da to tredjedele af migrationen foregår mellem de afrikanske lande. Der er stort set ingen analyser, som tager dette udgangspunkt, og det vil også datamæssigt være meget vanskeligt at estimere beløbet, hvis man vil se på både formelle og uformelle remitter. På baggrund af migrationsmønstrene estimerer Verdensbanken, at globalt set er det ca. 30% af remitterne, der går fra et udviklingsland til et andet. Med den store andel af intra-afrikansk migration er denne procentdel formentlig større i Afrika. I henhold til ovenstående tabel kommer ca. 40% af Afrikas remitter fra andre afrikanske lande, men her er data baseret på formelle remitter – om billedet er det samme, hvis de uformelle remitter regnes med er vanskeligt at vurdere. En lineær ekstrapolering baseret på, at to tredjedele af alle migranter er intra-afrikanske, vil skulle tage højde for, om remitter pr. migrant fra

⁶ Tallene er hentet fra Danmarks Statistiks statistikbank, 2006.

⁷ Et forsigtigt skøn tilsiger, at alle somaliske familier sender 100-200 USD om måneden. Forudsat at der lever godt 9000 somaliere over 15 år i Danmark, vil det give i alt ca. 8 mio. kr. årligt i remitter fra Danmark til Somalia.

de vestlige lande er større end remitter fra migranter i de afrikanske nabolande, eller om andelen af henholdsvis formelle og uformelle remitter er større i Afrika. I en sammenligning med andre eksterne finansieringskilder som udviklingsbistand, udenlandske investeringer og private kapitaloverførsler må netto-tilstrømning være det bedste sammenligningsgrundlag.

4. Makroøkonomiske effekter

Der er en lang række udestående spørgsmål til både remitters positive og negative makroøkonomiske betydning. I dette kapitel vil der primært blive set på deres stabiliserende og pengepolitiske betydning, mens næste kapitel vil se nærmere på sammenhængen mellem remitter, vækst og udvikling. Analyser af remitters økonomiske og udviklingsmæssige effekter bygger typisk på husstandsundersøgelser med en begrænset datamængde og de deraf kontekstspecifikke konklusioner. Der er et meget begrænset antal afrikanske makroøkonomiske analyser, hvilket bl.a. kan tilskrives den store andel af uformelle remitter og generelle mangel på data. Gennemgangen i dette og næste afsnit vil derfor primært være af generel karakter, men med et forsøg på at sætte de generelle konklusioner i et afrikansk perspektiv. Nedenstående skema giver en oversigt over, hvad der i litteraturen generelt antages af hhv. positive og negative makroøkonomiske effekter af remitter:

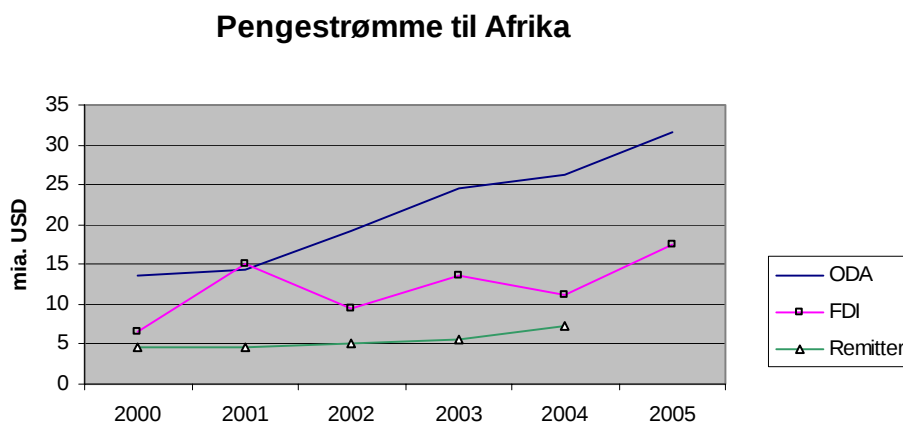
Box 2. Effekten af remitter

Positive effekter	Negative effekter
Øger opsparingsniveauet	Presser priser og valutakurs (appreciering) og forværrer konkurrenceevne – dvs. <i>Dutch Disease</i>
Reducerer fattigdom	Kan lede til <i>moral hazard</i> både nationalt og på person/familie-niveau.
Forsikrer forbrug mod negative økonomiske chok	Øger importen
Øger investeringer i fysisk og human kapital	Mindsker arbejdsudbuddet – dvs. <i>brain drain</i>
Lemper kreditbegrænsninger lokalt	
Øger et lands kreditværdighed og garanterer dermed billigere nationale lån	

EN STABIL PENGESTRØM

Et af de mest positive karakteristika ved remitter er, at de generelt har vist sig at være stabile og forudsigelige. Et andet vigtigt karakteristika er, at de ofte er modcykliske – dvs. at de i økonomiske nedgangstider har vist sig at stige (Adams & Page, 2005). I denne sammenhæng er afsenderens motiv bag remitterne vigtigt. Er motivet altruistisk, er remitterne typisk modcykliske (og det er langt størstedelen af remitterne). Er motivet derimod at investere, vil remitter afhænge af diverse risici og have en tendens til at mindskes ved øget politisk uro eller økonomiske kriser (Adams & Page, 2005; Verdensbanken, 2006c). I en nylig analyse baseret på en økonomisk regression konkluderes det, at der er en signifikant negativ korrelation mellem remitter og økonomisk vækst, og at remitter generelt skal betragtes som en kompensation og ikke som en investering fra migranternes side – dvs. at remitterne er modcykliske (Chami et al., 2005). Det kan dog være farligt at generalisere på tværs af lande, og der argumenteres også for, at remitters stabilitet afhænger af, om de sendes til lav- eller middelindkomstlande, og at der er en tendens til, at remitter til mellemindkomstlande er mere ustabile, fordi de er økonomisk og investeringsmæssigt begrundede og dermed opfører sig mere som FDI og andre kapitalstrømme (Ratha, 2005).

Figur 2.

Kilde: Verdensbanken, *Global Development Finance* og *African Development Indicators*. African Partnership Forum, 2006.

Det kan altså konkluderes, at motivet for at sende remitter er afgørende for, hvilke egenskaber pengestrømmen har. Det er et væsentligt element at holde sig for øje, og en økonomisk analyse af remitter kan således ikke kun baseres på modtagersiden, men må også omfatte en analyse af afsendersiden (jfr. kapitel 2). Tilsvarende er både afsendermotiv og modtageradfærd centralt

at have med i en analyse af hvilke instrumenter, der kan benyttes for at øge remitternes udviklingspotentiale. Figur 2, der viser de samlede officielle pengestrømme til Afrika over tid, bekræfter teorierne om, at remitter er mere stabile end bistand og FDI, og at der har været en stigning siden 2001.

BETALINGSBALANCE OG KREDITVÆRDIGHED

Remitter kan på linie med andre eksterne pengestrømme have en stor positiv betydning for det betalingsbalanceunderskud, der er i mange afrikanske lande. Mens andre eksterne kapitalstrømme kan være højst ustabile, er remitter mere stabile⁸. Det estimeres samtidig, at der er en positiv – omend statistisk svag – sammenhæng mellem betalingsbalancen og remitter i årene 1991-2004 for 46 lande i Afrika, og at remitter kan være med til at imødegå betalingsbalanceproblemer, og at de endda grundet deres stabilitet er bedre i den henseende end udviklingsbistand (ODA) og udenlandske investeringer (FDI) (Salisu, 2005).

På linie med eksport kan remitter øge et lands kreditværdighed og dermed dets adgang til internationale kreditmarkeder. Et af de vigtige mål for kreditværdighed er størrelsen af et lands gæld i forhold til landets eksportindtjening. Denne ratio vil naturligt blive forbedret væsentligt i de fleste remit-modtagende lande, såfremt remitterne blev regnet sammen med værdien af landets samlede eksport af varer og tjenester ud fra den begrundelse, at remitter på linie med eksport er stabil tilgang af udenlandsk valuta. En bedre gælds/eksportratio giver forventning om mindre usikre lån, og en deraf bedre og billigere lånemulighed. Brasilien, Peru, Tyrkiet, Panama, Mexico, El Salvador og Kazakhstan har for nyligt opnået billige og langsigtede lån på de internationale kapitalmarkeder mod sikkerhed i fremtidige remitter (Verdensbanken, 2006c). Verdensbanken vurderer, at lavindkomstlande vil kunne hente op til 3 mia. USD årligt fra de internationale kapitalmarkeder ved denne form for lånegaranti. Ingen afrikanske lande har hidtil brugt instrumentet, og det er klart, at der primært er tale om et instrument, som vil kunne benyttes af lande, der modtager store og stabile registrerede remitter.

DUTCH DISEASE

På den negative side kan store og vedholdende strømme af remitter – i stil med andre eksterne pengestrømme som f.eks. bistand – betyde appriciering af valutakursen og tab af konkurrenceevne. Denne situation går under betegnelsen *Dutch Disease*. Den simple forklaring på *Dutch Dis-*

⁸ Jfr. bl.a. Salisu (2005), Verdensbanken (2006c) og OECD (2006)

ease er, at remitterne giver øget indkomst og deraf øget forbrugsefterspørgsel og lokal inflation⁹. Den lokale inflation vil igen betyde en appriciering af den reale valutakurs, som svækker konkurrenceevnen og får eksportsektoren til at mindskes.

Der er ikke entydige konklusioner i forhold til stigende remitter og risikoen for *Dutch Disease*. I en analyse baseret på data for 13 latinamerikanske og caribiske lande konstateredes, at en fordobling af remitter ledte til en 22% appriciering af valutakursen og dermed negative økonomiske omkostninger for eksportsektoren (Amuedo-Dorantes & Pozo, 2004). Samme konklusion kommer fra et nyligt landestudie af Kap Verde (Bourdet & Falck, 2006), hvor det fastslås, at den store tilstrømning af remitter har betydet en appriciering af valutakursen og de deraf negative konsekvenser for konkurrenceevne og eksport. Der har dog været tale om mindre effekter, hvilket tilskrives et vækst-orienteret fokus i udviklingsbistanden til Kap Verde og en hjemlig politik fokuseret på eksport. Kap Verde må dog betragtes som et ekstremt tilfælde, hvor bistand og remitter i de sidste 3 årtier har udgjort 30-60% af BNP, hvilket dog er faldet til et nuværende niveau på 15%. Der skal hertil tilføjes, at strømmen af remitter som tidligere beskrevet typisk er stabil og langvarig, og at der på den baggrund er mindre risiko for *Dutch Disease*. Valutakursproblemstillingen diskuteres også i relation til forventningen om en fordobling i udviklingsbistanden. Et nyligt studie finder ikke bevis for at stigning i bistanden vil lede til symptomer på *Dutch Disease*, men konkluderer dog samtidig at spørgsmålet er "ubesvaret" (ODI, 2006).

5. Remitter, vækst, udvikling og fattigdomsbekæmpelse

Der findes flere forskere, som argumenterer for, at remitter til Afrika ikke har nogen længerevarende positiv økonomisk effekt (Kapur, 2005; Tanner, 2005). Langt de fleste analyser baserer sig dog på formelle data og tager ikke højde for de betragtelige uformelle pengeoverførsler, og de økonomiske effekter må derfor forventes at blive tilsvarende undervurderet.

⁹ Det antages, at prisen på importerede varer/de internationale priser er upåvirket af den øgede lokale efterspørgsel.

Inden for de sidste år er de positive økonomiske effekter af remitter i stigende omfang blevet fremhævet. Hvor der i begyndelsen af 1990'erne typisk var den opfattelse, at remitter skabte afhængighed og forbrugsforventninger, som kun kunne indfries gennem øget migration, er der i dag en mere positiv opfattelse af, at remitter har stor betydning for økonomisk vækst og udvikling i fattige lande, og at remitter forbedrer millioner af menneskers livssituation (Nyberg Sørensen, 2004; Verdensbanken, 2006c).

REMITTER, FORBRUG OG VÆKST

Litteraturen giver ikke nogen entydig konklusion i forhold til remitter og vækst. De analytiske resultater er meget blandede afhængigt af, hvorvidt der er tale om husstandsundersøgelser eller makroøkonomiske regressionsanalyser. Husstandsundersøgelser påviser typisk en positiv sammenhæng mellem remitter og vækst, mens de makroøkonomiske analyser viser en negativ sammenhæng.

Husstandsundersøgelser i Afrika tyder på, at langt hovedparten af remitter går til forbrug i form af fødevarer, basale boligbehov, sundhed og uddannelse. I en analyse af remitter til Mali konkluderes det, at remitter primært bruges til familiens underhold, og kun sekundært til produktive økonomiske investeringer (Adams & Page, 2005). En tilsvarende analyse af remitter til Den Demokratiske Republik Congo, Rwanda og Burundi bekræfter denne konklusion (de Bruyn & Wets, 2006). Et makroøkonomisk studie fra 2005 fastslår, at remitter har en negativ effekt for vækst (Chami et al., 2005), mens andre studier baseret på husstandsundersøgelser viser, at remitter bidrager til vækst og udvikling (Adams, 1991). På trods af en øgning af remitter til Afrika, er de positive sammenhænge mellem økonomisk vækst og remitter dog ofte ikke statistisk signifikante (Salisu, 2005).

Det analytiske argument, mod at remitter skaber vækst, har typisk været, at de gik til forbrug og ikke til produktive investeringer i form af etablering af mindre virksomheder, landbrugsinvesteringer etc. (dvs. direkte indkomst- og beskæftigelsesgenererende investeringer). Det er en udbredt opfattelse, at hvis remitter ikke går til direkte produktive investeringer, så fremmer de ikke vækst. Denne opfattelse overser dog en række forhold, som i dagens debat om remitters betydning for økonomisk vækst er ved at komme mere og mere i fokus (Maimbo & Ratha, 2005):

1. Remitter, der går til forbrug har multiplikatoreffekter, hvor forbrug skaber efterspørgsel, og dermed indirekte bidrager til økonomisk vækst.
2. Remitter investeres i sundhed og uddannelse, og er dermed investeringer i human kapital, som bidrager til generel udvikling.
3. Remitter går ofte til basalt fødevarerforbrug, sundhed og uddannelse og bidrager dermed direkte til opnåelse af 2015-udviklingsmålene om bekæmpelse af ekstrem fattigdom og sult og bedre adgang til uddannelse og sundhed.
4. Remitter letter budgetbegrænsningerne i fattige husstande, øger incitamentet til brug af innovative landbrugsteknikker og øger entreprenøraktivitet – modtagere af remitter har med andre ord bedre råd til at eksperimentere, udvikle deres indtjeningsbase og hæve produktiviteten.

Det er væsentligt ikke at glemme multiplikatoreffekten, hvor remitter øger indkomst, forbrug, efterspørgsel og investeringer. Denne effekt må anses for vigtig i meget fattige lande, hvor penge og øget efterspørgsel vil kunne bidrage til at sætte gang i økonomisk aktivitet, beskæftigelse og vækst. Effekten vil være særlig stor i det omfang, der er tale om efterspørgsel efter lokalt producerede varer og ikke-importerede varer. Det vil typisk være tilfældet, hvor remitterne går til de fattige land- og yderdistrikter, hvor det ganske enkelt ikke er muligt i større omfang at købe importerede varer, og hvor selv mindre pengestrømme kan hæve købekraften markant.

Selv i situationer, hvor multiplikatoreffekten er begrænset, og remitter ikke går til sundhed eller uddannelse, vil de arbejde henimod indfrielsen af 2015-udviklingsmålene (Nyberg Sørensen, 2004). Især i konfliktområder som eksempelvis Somalia, hvor der ikke findes nogen offentlig sektor, og hvor international bistand er relativt beskedent, er betydningen af remitter meget stor (Perouse de Montclos, 2000; Gundel, 2002; Hansen, 2004; Horst, 2002; Horst & Van Hear, 2002; KPMG, 2003; Lindley, 2005a, 2005b, 2006; Marchal et al., 2000; Menkhaus & Prendergast, 1995; Omer, 2002; Omer & Koury, 2004). Remitter er i disse lande en direkte erstatning for eller et alternativ til bistand. Det er paradoksalt, at der stilles spørgsmålstegn ved udviklingsperspektivet i et forbrug, der genereres af remitter, eftersom øget forbrug et langt stykke hen ad vejen er fokus i udviklings- eller nødhjælpsindsatsen.

AFHÆNGIGHEDSØKONOMI OG MORAL HAZARD

Et stærkt argument imod, at remitter har en overordnet positiv indvirkning på et lands økonomi, er, at de skaber afhængighed og passivitet blandt modtagerne – en problematik, der kan betegnes som *moral hazard*-problemet, og som kan eksistere på både makro- og mikroniveau.

På mikroniveau er der lavet en del analyser, som påviser afhængigheden og forventningen om fortsatte remitter fra familiemedlemmer, som er migreret. Som eksempler kan det nævnes, at i Lesotho, Botswana og Swaziland modtages over halvdelen af remitterne regelmæssigt, og for en stor dels vedkommende på månedlig basis (CGAP, 2006). Der er også husstandsundersøgelser fra eksempelvis Filippinerne, som giver eksempler på, at de tilbageværende (i dette tilfælde mandlige) familiemedlemmer fordriver tiden uproduktivt med spil og lader sig forsørge af remitterne.

Der er dog typisk tale om spredt og anekdotisk baseret viden, mens der er få reelle undersøgelser af remitters påvirkning af arbejdsudbud og investering i produktiv aktivitet (Amuedo-Dorantes & Pozo, 2004). Konklusionen herfra er, at arbejdsudbudet reduceres ved stabil modtagelse af remitter. Det sker dog ikke i et omfang modsvarende remitternes størrelse, og der er med andre ord stadig en positiv påvirkning fra remitterne. På det makroøkonomiske niveau er argumentet i relation til *moral hazard*-problemet, at når regeringers eksterne betalingsbalanceproblemer lempes, vil der ikke være så stor tilbøjelighed til at gennemføre nødvendige strukturreformer. Det skal i denne sammenhæng understreges, at der stort set er tale om samme argumenter og problemstillinger, som fremføres i relation til udviklingsbistand.

BRAIN DRAIN, GAIN, CIRCULATION OR STRAIN?

Et andet vigtigt argument mod, at remitter har overordnede positive effekter i Afrika, er fænomenet *brain drain*, hvor en stor del af Afrikas bedst uddannede forlader kontinentet og finder arbejde i andre dele af Verden. *Brain drain* opfattes ofte som et så alvorligt problem, at de positive effekter af migration, herunder remitter, langt fra opvejer de negative konsekvenser af et massivt *brain drain* fra Afrika, hvorfor kontinentet overordnet ikke drager fordel af migration (Tanner, 2005). Denne konklusion understøttes typisk af analyser af den relative migration af højtuddannede. Eksempelvis viser nye tal fra IMF, at omkring 20% af universitetsuddannede i Afrika arbejder i OECD-lande, hvorimod det samme tal er under 10% for Sydasiens (IMF, 2006). Det samme studie påpeger endvidere, at over halvdelen af den uddannede del af befolkningen i Angola, Guinea-Bissau og Mozambique arbejder i udlandet. Studier fra andre dele af Verden peger dog på, at det kun sjældent er den højst uddannede del af befolkningen, som migrerer (Adams, 2003).

Der er primært tre omkostninger ved *brain drain* fra Afrika:

- *Produktivitetstab* – migration af højtuddannede reducerer den gennemsnitlige arbejdsstyrkes uddannelsesniveau og reducerer produktiviteten.

- *Sektor-drain* af personer med vigtige uddannelser – eksempelvis lærere og læger.
- *Tab af offentlige indtægter* – tab af skatteprovenu samt tabte penge til uddannelse.

Brain drain regnes særligt som et stort problem inden for sundhedssektoren, hvor lægers og sygeplejerskers migration til England, USA og Canada får skyld for mangel på sundhedspersonale i Afrika. En rapport fra Economic Commission for Africa (UN, ECA 2006: 10) understreger de negative konsekvenser af migration fra Afrika: “...the emigration of African trained health professionals has plunged most sub-Saharan African countries below the threshold in workforce density that is essential to achieving health related MDG's”. Der er dog også nyere litteratur, som beskæftiger sig med sammenhængen mellem migration og udvikling, som påpeger, at *brain drain* kan have positive effekter. Samtidig gøres der et forsøg på at se *brain drain*-problematikken i relation til de samlede udviklingsproblemer, som findes i afrikanske lande. Der er således mere fokus på, at det ikke er migration af læger og sygeplejersker, der er hindringen for effektive sundhedssystemer i Afrika, men derimod den absolutte mangel på og i mange tilfælde skæve regionale og sociale fordeling af sundhedspersonalet. Malawi kan bruges som illustration: ca. 60% af alle læger født i Malawi arbejder i udlandet. Det er et stort problem, men det er et endnu større problem at der kun er ca. 600 læger uddannet i Malawi til en befolkning på 13 mio. mennesker (Mortensen, 2007).

De negative konsekvenser af *brain drain* er uomtvistelige: Reduktion af human kapital påvirker vækst negativt, og inden for visse sektorer øger det problemerne med manglende arbejdskraft markant. Men hvor stor en negativ indflydelse det har er mindre sikkert og vil afhænge af den enkelte økonomis struktur, og af hvor effektivt den uddannede arbejdskraft udnyttes. Det anses typisk som et stort problem, at forskere og ingeniører migrerer, da de er centrale i generering af ny viden og ideer og dermed bidrager til at øge produktiviteten. Modsat gennemføres der meget begrænset forskning i de fattigste udviklingslande, hvilket ikke kun skyldes mangel på forskere. Emigrerede forskere kan således under de rette betingelser måske bidrage med mere viden til hjemlandet ved at arbejde ude, end ved at være blevet hjemme (Katseli et al., 2006). Herudover skal det påpeges, at migration også har positive effekter: tilførsel af remitter, øget handel og øgede investeringer, tilførsel af ny viden ved returmigration, og øget incitament for uddannelse i migranternes hjemlande. Summen af fordele og ulemper er altså ikke klar, og det er vanskeligt at lave en generel konklusion på, om migration af højtuddannede afrikanere på længere sigt hæmmer vækst og udvikling og i givet fald i hvilket omfang (Adams, 2003; Docquier & Sekkat, 2006).

REMITTER, FATTIGDOM OG ULIGHED

De fleste analytikere er enige om, at remitter globalt set mindsker fattigdom¹⁰ (Adams & Page, 2005). OECD har beregnet, at en 10% stigning i officielle remitter vil lede til et fald på 3,5% i fattigdom (målt som antallet af personer, der lever for under 1 USD om dagen)(OECD, 2005: 227). Studier fra Latinamerika viser, at remitter kan reducere både antallet af fattige og graden af fattigdom (Adams, 2006a). Verdensbanken vurderer, at remitter reducerer fattigdom, men at det er mere uklart hvilken indflydelse remitter har på ulighed (Verdensbanken, 2006c).

En analyse af officielle remitter indikerer, at remitter er særligt store i lavere mellemlandslande, og at fattigdomsorienteringen dermed ikke er udtalt (jf. kapitel 2). Årsagen hertil er, at der i stor udstrækning er tale om remitter fra migrantarbejdere, hvor der skal et vist indkomstniveau til, før en familie kan sende en migrant til f.eks. Europa. Modsat er den store andel af uformelle remitter til Afrika karakteriseret ved intra-afrikansk migration mellem nabolande og flygtninge fra konflikt- og postkonfliktlande, hvorfor fattigdomsorienteringen kan være tydeligere.

Studier af remitters betydning for fattigdom og ulighed i Afrika er primært baseret på husstandsundersøgelser i udvalgte geografiske områder, og det er vanskeligt at drage generelle konklusioner på basis heraf. Undersøgelser fra Ghana, Zimbabwe, Burkina Faso, Botswana, Malawi, Swaziland, Sahel og Zambia peger på, at husstande med adgang til remitter klarer sig økonomisk bedre, har et højere uddannelsesniveau og en bedre levestandard end husstande med begrænset adgang til international migration (Litchfield & Waddington, 2003). Lignende undersøgelser fra andre dele af Afrika drager dog andre konklusioner. Et studie fra det vestlige Mali konkluderer eksempelvis, at husstande med adgang til remitter ikke klarer sig bedre end husstande uden adgang til remitter, eftersom arbejdsproduktiviteten i disse husstande er lavere (Azam & Gubert, 2005).

I en makroøkonomisk analyse fra Ghana argumenteres der for, at remitter har en betydelig fattigdomsreducerende effekt (Adams, 2006b). Undersøgelsen konkluderer samtidig, at remitter ikke har nogen signifikant indflydelse på uligheden i Ghana - målt efter Ginikoefficienten øger remitter uligheden med ca. 3%. Det er imidlertid svært at drage generelle konklusioner om sammenhængen mellem ulighed og remitter på baggrund af enkelte studier. Hvis det eksempelvis primært er den rigeste, og ikke den fattigste del af befolkningen, der har adgang til re-

¹⁰ Det bemærkes, at der i dette arbejdspapir ikke skelnes mellem eller tages stilling til de forskellige mål for fattigdom, som benyttes i de forskellige studier om remitters fattigdomsreducerende effekt.

mitter og migration, vil der være en tendens til, at remitter øger uligheden i et land. I mange afrikanske lande er det dog praksis, at husstande med adgang til remitter fordeler disse blandt fattigere slægtninge uden adgang til international migration og remitter (Horst, 2003), ligesom en stor del af migrationen i Afrika er inden for kontinentet selv, og derfor ikke kræver så stor en investering som migration til Europa eller Nordamerika.

SVAGE STATER OG POSTKONFLIKTSITUATIONER

Som det fremgår af ovenstående analyse og af kapitel 3 vedrørende data, er remitter af særlig stor betydning i konflikt- eller postkonfliktlande, hvor økonomien mere eller mindre er brudt sammen, bistanden endnu er begrænset, og de udenlandske investeringer ofte ikke strækker sig videre end til olie- og måske mineraludvinding. Somalia og Afghanistan kan nævnes som lande, der er eller har været præget af konflikt, og hvor remitter er afgørende for befolkningens overlevelse (Carling, 2005; Hansen, 2007). Ud over at være med til at sikre folks overlevelse og bidrage til genopbygning, kan remitter dog også være med til at forlænge konflikten, når migranter eksempelvis sender penge til de stridende parter (Nyberg Sørensen, 2004). Migration, diaspora og remitters betydning for genopbygningsprocesser i postkonfliktlande er imidlertid kun sporadisk belyst, hvilket gør det vanskeligt at drage generelle konklusioner om remitters positive eller negative indvirkninger i disse lande.

6. Politikker for styrket udviklingseffekt

Der har i mange år været en vis tilbageholdenhed i forhold til at arbejde med remitter i udviklingsøjemed. Flere forhold gør sig gældende i den henseende. For det første er det problematisk at formulere og implementere politikker i forhold til remitter, eftersom disse er private midler (DFID, 2006; GCIM, 2005; Maimbo & Ratha, 2005; Ratha, 2005; Verdensbanken, 2006c). Politikker, der eksempelvis søger at højne andelen af kollektive remitter eller at trække remitter fra forbrug mod investeringer, kan derfor være problematiske (House of Commons, 2004). For det andet er remitter et resultat af migration, der repræsenterer et selvstændigt tema med egne politiske dynamikker og prioriteter, der ofte er mere tungtvejende end dem, der findes på det udviklingspolitiske område (de Haas, 2006). I praksis betyder det ofte, at ønsket om at kontrollere og mindske migration til vestlige lande prioriteres højere end ønsket om at øge de positive udviklingseffekter af migration (Gammeltoft-Hansen, 2006).

På baggrund af ovenstående anbefales det overordnet set at gøre følgende for at styrke de positive effekter af finansielle remitter:

1. *Mindsk prisen på pengeoverførsler* ved at udbygge og styrke eksisterende bank-netværker og ved ikke at slå ned på uformelle remitkanaler. Med øget konkurrence mellem banker og pengeoverførselsfirmaer får flere afsendere og modtagere af remitter desuden adgang til finansielle services, hvilket kan være med til at øge investeringsmuligheder og økonomisk vækst. Det understreges, at formelle remitter ikke nødvendigvis er bedre end uformelle remitter, eftersom det kan være både effektivt og billigt at sende penge gennem uformelle netværker. Det vigtigste er derfor ikke at slå ned på den uformelle sektor, men at styrke den formelle banksektors engagement i remitter – f.eks. ved at styrke vestlige bankers samarbejde med bankerne i udviklingslandene, og ved at styrke udviklingslandenes bank-sektor generelt.
2. *Styrk investeringsklimaet i modtagerlandet*, hvorved migranternes incitament til direkte produktive investeringer styrkes (de Haas, 2006). Som understreget ovenfor er der generel enighed om, at remitter er private midler, og at politikker ift. remitter skal respektere dette faktum og tage udgangspunkt heri. En styrkelse af investeringsklimaet er en langsigtet indsats, der ofte er en del af den generelle udviklingspolitik i de fleste udviklingslande.

Tabel 3 viser en række eksempler på tiltag med henblik på at mindske prisen og gøre det mere effektivt at sende remitter. Tiltag med fokus på henholdsvis det land, som remitterne afsendes fra, og det land, der er modtager af remitterne.

Tabel 3.

Tiltag	Afsenderland	Modtagerland
Øget konkurrence	Gør det lettere for nye remittfirmaer at etablere sig på markedet, f.eks. ved at sænke kravet til egenkapital ^a Udvid markedet ved at inkludere andre remitoperatører som f.eks. posthuse, mobiltelefonfirmaer, handelsnetværk / firmaer, etc.	Muliggør partnerskaber mellem banker og mikrokreditinstitutioner, som typisk har bedre geografisk dækning og dermed når land-befolkningen (Sander et al., 2001). Liberaliser markedet for remitter, der anses for at være meget reguleret og konservativt i Afrika (Sander & Maimbo 2005).
Øget gennemsigtighed	Skab større gennemsigtighed, hvor migranter har let adgang til viden om forskellige produkter på remitmarkedet. Jfr. eksempelvis bank-hjemmesiden Mybanker.dk, som sammenligner priser for danske bankers ydelser.	Læg pres på banker for at oplyse om vekselkurser og renter, og skab større gennemsigtighed gennem kontrol og registrering af remitmarkedet, hvorved brugen af remittfirmaer til finansiering af terror og hvidvaskning af penge undgås (f.eks. gennem princippet "kend dine kunder").
Brug af ny teknologi	Styrk mobiltelefonteknologi og internet-baserede overførselssystemer.	Styrk mobiltelefonteknologi og internet-baserede overførselssystemer.

Tiltag	Afsenderland	Modtagerland
Reduktion af skatter	Gør remitter fradragsberettigede i stil med andre donationer til velgørende formål - f.eks. indtil en grænse der ligger på 10.000 kr. årligt.	Gør remitter skattefri i hjemlandet og undlad generelt at begrænse kapitalbevægelser.
Øget adgang til banker ^b	Gør det lettere for banker fra migranternes hjemlande at etablere sig i vestlige lande. Skaf migranter identitetspapirer så de kan benytte eksisterende banknetværker. Bankerne geares mod at skræddersy produkter til emigranter.	Styrk den finansielle sektor og udvid banknetværket i modtagerlande. Styrk adgangen til banker for modtagere af remitter – f.eks. gennem udstedelse af identitetspapirer – også til kvinder. ^c

^a I USA kræves 1 mio. USD for at kunne slå sig ned som remit-operator (Maimbo & Ratha, 2005)

^b Ud fra tankegangen, at banker er billigere end remitselskaber

^c Et case studie i Tanzania og Uganda illustrerede (Sander et al., 2001), at kvinder havde mindre adgang til ID-kort og derfor flere vanskeligheder ved at modtage remitter sendt gennem formelle kanaler.

På europæisk plan er Storbritannien længst fremme i forhold til at arbejde med remitter og udvikling. Den britiske udviklingsorganisation, DFID, har i en årrække arbejdet på at øge størrelsen af remitter, på at forøge hastigheden, hvormed remitter sendes og modtages, og på at reducere prisen for at sende remitter. DFID søger eksempelvis at etablere et internationalt netværk, gennem hvilket *best practices* kan deles, og de arbejder med at implementere ny teknologi, hvorigennem et større antal afsendere og modtagere af remitter får adgang til banker (DFID, 2006). DFID er også primus motor i etableringen af www.sendmoneyhome.org, hvor afsendere af remitter kan få et hurtigt overblik over priser og services på remitmarkedet. Denne hjemmeside er siden blevet kopieret af den hollandske regering, som har finansieret etableringen af en lignende hjemmeside (www.geldnaarhuis.nl). Den britiske regering arbejder hovedsageligt i forhold til rammebetingelser og i direkte samarbejde med modtagerlandes regeringer – eksempelvis arbejder DFID sammen med de ghanesiske og nigerianske myndigheder om at styrke den finansielle sektor.

KOLLEKTIVE OG SOCIALE REMITTER

Flere forskere, observatører og institutionelle aktører på migrations- og udviklingsområdet efterforsker politikker, som ikke alene styrker de positive effekter af remitter, men som også ser migranter og diasporasamfund som vigtige i forhold til at påvirke sociokulturelle og politiske forhold i hjemlandet (North-South Centre, 2006; European Commission, 2005; de Haas, 2006; GCIM, 2005; Ionescu, 2006; Newland & Patrick, 2004; Verdensbanken, 2006c). Årsagen hertil er bl.a., at migranter ikke alene sender individuelle remitter men også engagerer sig i

afsendelsen af kollektive finansielle remitter, som tilgodeser en lang række udviklingsprojekter inden for eksempelvis infrastruktur, sundheds- og uddannelsessektoren (jf. OECD, 2005). Dette har bl.a. ført til samfinansiering af udviklingsprojekter mellem migrantorganisationer og modtager- og afsenderlande. Det er også erkendelsen af, at migranter og flygtninge kan være vigtige i introduktionen af principper om god regeringsførelse, demokrati og menneskerettigheder i hjemlandet, som ligger bag det bredere fokus på migranter og diasporaer som udviklingsaktører. Med henblik på at fremme de positive effekter af kollektive remitter foreslås det bl.a. at involvere migrant- og civilsamfundsorganisationer i udviklingsprojekter i hjemlandet (Nyberg Sørensen, 2004); at styrke afsenderlandes viden om migrantorganisationer (European Commission, 2005); og generelt at styrke migrantorganisationers institutionelle og menneskelige kapaciteter.

En bredere forståelse af migranter og flygtninge som økonomiske aktører i både afsender- og modtagerlande åbner op for en bredere vifte af udviklingspolitikker. Eksempelvis kan det være nyttigt at hjælpe fattige udviklingslande med at markedsføre sig som turistattraktion i diasporaen, at hjælpe firmaer fra hjemlandet med at markedsføre deres produkter blandt migranter i udlandet, at udstede dobbelt statsborgerskab til migranter, og at tilbyde specielle services for migranter, som befinder sig i udlandet (Guarnizo, 2003; Nyberg Sørensen, 2004; Orozco, 2005).

Som beskrevet i dette arbejdspapir er remitter indlejret i personlige relationer mellem afsender og modtager – dette forhold er på en og samme tid remitters styrke og svaghed. På den ene side betyder det personlige forhold mellem afsender og modtager, at remitter er stabile og endda har en tendens til at øges i forbindelse med økonomiske nedgangstider eller naturkatastrofer, hvor andre pengestrømme, såsom investeringer, er mere ustabile og endda har en tendens til at falde. På den anden side betyder det personlige forhold mellem modtager og afsender af remitter, at pengene især i en afrikansk sammenhæng sjældent går til kollektive investeringer og projekter, og at det langt fra er sikkert, at migranternes og flygtninges børn og børnebørn vil blive ved med at sende penge til fjerne slægtninge i hjemlandet. Derfor kan der være god grund til at inkludere arbejdet med kollektive og sociale remitter i dansk udviklingspolitik.

I øjeblikket er der dog lille viden om migranter og flygtninges remitpraksisser i Danmark. Især er vores viden om, hvorledes køn og generationsforskelle påvirker afsendelsen af remitter mangelfuld. Der er også meget lille viden om migrantorganisationer i Danmark og deres rolle som udviklingsaktører i Afrika. I dette arbejdspapir har vi beskrevet nogle konkrete tiltag, som kan øge de positive effekter af finansielle remitter. På længere sigt er det dog vigtigt også at

inkludere migrantorganisationer i udviklingsarbejdet og at forstå betydningen af kollektive og sociale remitter fra Danmark til Afrika. Erfaringer fra Europa viser, at det generelt er svært at implementere politikker på migrations- og udviklingsområdet (de Haas, 2006). En af årsagerne hertil er bl.a., at hvert land og hver migrantgruppe har egne karakteristika og udfordringer, som fordrer bedre konkrete analyser. Et første skridt i retningen af at arbejde mere med flygtninge og migranter som udviklingsaktører i deres hjemlande, er derfor at skabe en større forståelse for de dynamikker og problemstillinger, som eventuelle udviklings- og migrationspolitikker rettes imod.

Litteraturliste

- Adams, R. H. (1991) The Economic Uses and Impact of International Remittances in Rural Egypt. *Economic Development and Cultural Change*, 39(4), 696-721.
- Adams, R. H. (2003) *International Migration, Remittances, and the Brain Drain. A Study of 24 Labor-Exporting Countries*: The World Bank.
- Adams, R. H. (2006a) International Remittances and the Household: Analysis and Review of Global Evidence. *Journal of African Economies*.
- Adams, R. H. (2006b) Remittances and Poverty in Ghana. *World Bank Policy Research Working Paper no. 3838*.
- Adams, R. H., & Page, J. (2005) Do International Migration and Remittances Reduce Poverty in Developing Countries? . In OECD (Ed.), *The Development Dimension. Migration, Remittances and Development*. . Paris: OECD.
- Adepoju, A. (1995) Migration in Africa. An Overview. In J. Baker & T. Akin Aina (Eds.), *The Migration Experience in Africa*. Uppsala: Nordiska Afrikainstitutet.
- African Partnership Forum (2006) *Resources for Development in Africa*: APF & NEPAD.
- Al-Ali, N. (2002) Trans- or a-national? Bosnian refugees in the UK and the Netherlands. In N. Al-Ali & K. Koser (Eds.), *New Approaches to Migration? Transnational communities and the transformation of home*. London and New York: Routledge.
- Amuedo-Dorantes, C., & Pozo, S. (2004) Workers' Remittances and the Real Exchange Rate: A Paradox of Gifts. *World Development*, 32(8), 1407-1417.
- Azam, J.-P., & Gubert, F. (2005) Migrant Remittances and Economic Development in Africa: A Review of Evidence. *Paper prepared for the AERC Plenary Session, 29 May 2005, Nairobi*.
- Bernal, V. (2006) Diaspora, cyberspace and political imagination: the Eritrean diaspora online. *Global Networks*, 6(2), 161-179.
- Binford, L. (2003) Migrant Remittances and (Under)Development in Mexico. *Critique of Anthropology*, 23(3), 305-336.
- Bourdet, Y., & Falck, H. (2006) Emigrants' Remittances and Dutch Disease in Cape Verde. *International Economic Journal*, 20(3), 267-284.
- Carling, J. (2005) *Migrant Remittances and Development Cooperation*. Oslo: PRIO.
- CGAP (2006) *Supporting Remittances in Southern Africa*.
<http://cgap.org/SAfricaRemittances/2.html>: CGAP - Consultative Group to Assist the Poor.
- Chami, R., Fullenkamp, C., & Jahjah, S. (2005) Are Immigrant Remittance Flows a Source of Capital for Development? . *IMF Staff Papers*, 52(1).
- Cliggett, L. (2003) Gift Remitting and Alliance Building in Zambian Modernity: Old answers to Modern Problems. *American Anthropologist*, 105(3), 543-552.

- Cliggett, L. (2005) Remitting the Gift: Zambian Mobility and Anthropological Insights from Migration Studies. *Population, Space and Place*, 11, 35-48.
- Cohen, A. (1969) *Customs and Politics in Urban Africa. A Study of Hausa Migrants in Yoruba Towns*. Berkely University of California Press.
- de Bruyn, T., & Wets, J. (2006) *Remittances in the Great Lakes Region*: IOM - International Organization for Migration.
- de Haas, H. (2006) *Engaging Diasporas. How governments and development agencies can support diaspora involvement in the development of origin countries*. Oxford: International Migration Institute – University of Oxford
- DFID (2006) *Moving Out of Poverty - Making Migration Work Better for Poor People. Draft Policy Paper*.
- Docquier, F., & Sekkat, K. (2006) *The Brain Drain: What Do We Know?* Paris: Département de la Recherche.
- European Commission (2005) Communication from the Commission to the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Migration and Development: Some concrete orientations.
- Gammeltoft-Hansen, T. G. (2006) Outsourcing migration management. EU, power, and the external dimension of asylum and immigration policy. *DIIS Working Paper 2006:1*.
- GCIM (2005) *Migration in an Interconnected World: New Directions for Action. Report of the Global Commission on International Migration*. www.gcim.org: Global Commission on International Migration.
- Gmelch, G. (1980) Return Migration. *Annual Review of Anthropology*, 9, 135-159.
- Goldring, L. (1998) The Power of Status in Transnational Social Fields. In M. P. Smith & L. E. Guarnizo (Eds.), *Transnationalism from Below*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Guarnizo, L. E. (2003) The Economics of Transnational Living. *The International Migration Review*, 37(3), 666-699.
- Gugler, J. (2002) The Son of the Hawk Does Not Remain Abroad: The Urban-Rural Connection in Africa, *African Studies Review*, 45(1), 21-41.
- Gundel, J. (2002) The Migration-Development Nexus: Somalia Case Study. *International Migration*, 40(5, special issue edited by Nicholas van Hear and Ninna Nyberg Sørensen, Centre for Development Research, Copenhagen), 255-279.
- Hage, G. (2005) A not so multi-sited ethnography of a not so imagined community. *Anthropological Theory*, 5(4), 463-475.
- Hansen, P. (2004) Migrant Transfers as a Development Tool. The Case of Somaliland. . *International Organization for Migration - Migration policy research working papers*, 3.
- Hansen, P. (2007) *Revolving Returnees. Meanings and Practices of Transnational Return Among Somalilanders*. University of Copenhagen, Copenhagen.

- Horst, C. (2002) Unpublished paper.
- Horst, C. (2003) *Transnational Nomads. How Somalis cope with refugee life in the Dadaab camps of Kenya*. Amsterdam University of Amsterdam.
- Horst, C. (2006) Buufis amongst Somalis in Dadaab: the Transnational and Historical Logics behind Resettlement Dreams. *Journal of Refugee Studies*, 19(2), 143-157.
- Horst, C., & Van Hear, N. (2002) Counting the cost: refugees, remittances and the 'war against terrorism'. *Forced Migration Review*, 14, 32-34.
- House of Commons (2004) *Migration and Development: How to make migration work for poverty reduction. Sixth Report of Session 2003-04*. London: International Development Committee, House of Commons, UK.
- IMF. (2006) Regional Economic Outlook. Sub-Saharan Africa. *World Economic and Financial Surveys*.
- Ionescu, D. (2006) *Engaging Diasporas as Development Partners for Home and Destination Countries: Challenges for Policymakers*: IOM
- Kapur, D. (2005) Remittances: The New Development Mantra? . In S. M. Maimbo & D. Ratha (Eds.), *Remittances. Development Impact and Future Prospects*. Washington: The World Bank
- Katseli, L. T., Lucas, R. E. B., & Xenogiani, T. (2006) Effects of Migration on Sending Countries: What Do We Know? . *OECD Working Paper No. 250*.
- Kleist, N. (2006) *Spaces of Recognition. An analysis of Somali-Danish associational engagement and diasporic mobilization*. Københavns Universitet, København.
- Koser, K. (2003) Mobilizing New African Diasporas: An Eritrean Case Study. In K. Koser (Ed.), *New African Diasporas* (pp. 111-123). London & New York: Routledge.
- KPMG (2003) *Feasibility Study on Financial Services in Somalia*. Nairobi: UNDP & EC.
- Levitt, P. (1996) Social Remittances: A conceptual Tool for Understanding Migration and Development. Harvard University.
- Levitt, P. (1998) Social Remittances: Migration Driven Local-Level Forms of Cultural Diffusion. *International Migration Review*, 32(4), 926-948.
- Levitt, P. (2001) *The Transnational Villagers*. Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press.
- Lindley, A. (2005a) Influence of remittances and diaspora donations on education. *Paper for Conference on Somali Remittances, Washington DC, December 1-2, hosted by World Bank & UNDP*.
- Lindley, A. (2005b) Somalia Country Study. *Centre on Migration, Policy and Society*.
- Lindley, A. (2006) *Migrant remittances in the context of crisis in Somali society. A case study of Hargeisa*. London: Overseas Development Institute
- Litchfield, J., & Waddington, H. (2003) Migration and Poverty in Ghana: Evidence from the Ghana Living Standards Survey. *Sussex Migration Working Paper, no. 10*.

- Lucas, R. E. B., & Stark, O. (1985) Motivations to Remit: Evidence from Botswana. *The Journal of Political Economy*, 93(5), 901-918.
- Maimbo, S. M., & Ratha, D. (2005) Remittances: An Overview. In S. M. Maimbo & D. Ratha (Eds.), *Remittances. Development Impact and Future Prospects* (pp. 2-16). Washington, DC: The World Bank.
- Marchal, R., Mubarak, J. A., Buono, M. D., & Manzolillo, D. L. (2000) *Globalization and its impact on Somalia*. Nairobi: UNDP/UNDOS.
- Menkhaus, K., & Prendergast, J. (1995) Political Economy of Post-Intervention Somalia. *Somalia Task Force Issue Paper no. 3*.
- Mortensen, J. (2007) Sydafrikas medicinske brain drain: myter og realiteter. *Den Ny Verden*, Under udgivelse
- Newland, K., & Patrick, E. (2004) *Beyond Remittances: The Role of Diaspora in Poverty Reduction in their Countries of Origin*. Washington: Migration Policy Institute.
- North-South Centre (2006) *Social Remittances of the African Diasporas in Europe*: North-South Centre of The Council of Europe.
- Nyberg Sørensen, N. (2004) The Development Dimension of Migrant Transfers. *DIIS Working Paper no 2004/16*.
- ODI (2006) What Would Doubling Aid Do For Macroeconomic Management in Africa? (Vol. ODI Briefing Paper April 2006). London: Overseas Development Institute.
- OECD (2005) *The Development Dimension. Migration, Remittances and Development*. Paris: OECD.
- OECD (2006) *International Migration Outlook*. Paris: OECD.
- Omer, A. (2002) *A Report on Supporting Systems and Procedures for Effective Regulation and Monitoring of Somali Remittance Companies (Hawala)*: UNDP Somalia.
- Omer, A., & Koury, G. E. (2004) Regulation and supervision in a vacuum: the story of the Somali remittance sector. *Small Enterprise Development*, 15(1), 44-52.
- Orozco, M. (2003) Worker remittances, transnationalism and development. *Paper presented at the conference 'Determinants of Transnational Engagement', workshop in Santo Domingo, November 27-29, 2003*.
- Orozco, M. (2005) Transnationalism and Development: Trends and Opportunities in Latin America. In S. M. Maimbo & D. Ratha (Eds.), *Remittances. Development Impact and Future Prospects*. Washington, DC: The World Bank.
- Orozco, M., & Lapointe, M. (2004) Mexican Hometown Associations and Development Opportunities. *Journal of International Affairs*, 57(2), 31-51.
- Page, J., & Plaza, S. (2005) *Migration Remittances and Development: A Review of Global Evidence*: The World Bank.
- Perouse de Montclos, M.-A. (2000) A Refugee Diaspora: When the Somali go West. In K. Koser (Ed.), *New African Diasporas* (pp. 37-55). London & New York: Routledge.

- Poirine, B. (1997) A Theory of Remittances as an Implicit Family Loan Arrangement. *World Development*, 25(4), 589-611.
- Ratha, D. (2005) Remittances: A Lifeline for Development. *Finance and Development* 42(4).
- Salisu, M. (2005) The Role of Capital Flight and Remittances in Current Account Sustainability in Sub-Saharan Africa. *African Development Review*, 17(3), 382-404.
- Sander, C., & Maimbo, S. M. (2005) Migrant Remittances in Africa: A Regional Perspective. In S. M. Maimbo & D. Ratha (Eds.), *Remittances. Development Impact and Future Prospects*. Washington, DC: The World Bank
- Sander, C., Mukwana, P., & Millinga, A. (2001) Passing the Buck. Money Transfer Systems: The Practice and Potential for Products in Tanzania and Uganda. *MicroSave-Africa*
- Schrieder, G., & Knerr, B. (2000) Labour Migration as a Social Security Mechanism for Small-holder Households in Sub-Saharan Africa: The Case of Cameroon. *Oxford Development Studies*, 28(2), 223-2336.
- Stark, O., Taylor, J. E., & Yitzhaki, S. (1988) Migration, Remittances and Inequality. *Journal of Development Economics* 28, 309-322.
- Tanner, A. (2005) *Emigration, Brain Drain and Development*. Helsinki East-West Books & Migration Policy Institute.
- Thomas, P. (1998) Conspicuous Construction: Houses, Consumption and 'Relocalization' in Manambondro, Southeast Madagascar. *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 4(3), 425-446.
- UN, ECA. (2006) *International Migration and the Achievement of MDGs in Africa*.
<http://www.un.org/esa/population/migration/turin/index.html>
- Verdensbanken (2006a) *Africa Development Indicators 2006*. Washington: The World Bank.
- Verdensbanken (2006b) *Global Development Finance. The Development Potential of Surging Capital Flows*. Washington: The World Bank.
- Verdensbanken (2006c) *Global Economic Prospects. Economic Implications of Remittances and Migration*. Washington: The World Bank.